

“FARZAND” KONSEPTINING LISONIY VOQELANISHI

DOI: 10.5281/zenodo.11127347

Nurdinbayeva Nargizaxon Maxammadjon qizi

Namangan davlat universiteti O‘zbek tili ixtisosligi 2-kurs tayanch doktoranti

nargizatilshunos29@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqolada til va madaniyatning o‘zaro aloqasi, lingvomadaniyatshunoslikning vazifalari, “Farzand” konseptining lingvomadaniy va etimologik xususiyatlari, “Farzand” konseptini hosil qiluvchi so‘zlar va ularning badiiy matn takomiladagi o‘rni haqida ayrim fikr-mulohazalar bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: til, madaniyat, lingvomadaniyatshunoslik, farzand, madaniy konsept.

Annotation: In this article, the interrelation of language and culture, the functions of linguacultural studies, the linguistic and etymological characteristics of the concept of "Child" the words that form the concept of "Child" and some thoughts and conclusions about the place they occupy in literary texts are discussed.

Key words: language, culture, linguoculturology, child, linguocultural concept

Аннотация: в данной статье высказаны некоторые мнения о соотношении языка и культуры, задачах лингвокультурологии, лингвоэтимологических особенностях понятия «Ребенок», словах, составляющих понятие «Ребенок» и их место в развитии художественного текста.

Ключевые слова: язык, культура, лингвистика, ребенок, культурная концепция.

Til doimo jamiyat bilan bog‘liq bo‘lib, xalq bilan yashaydi, taraqqiy etadi va o‘zining qonuniyatlari asosida rivojlanadi. Til-millatning obro‘si, milliy an‘ana va madaniy meroslarini avloddan avlodga tashuvchi kumulyativ vosita. Har bir xalqning milliy g‘ururi, urf-odalari, e‘tiqodlari, olamni anglash tafakkuri bevosita tilda aks etadi. Muayyan xalqning tilini bilish uning butun borlig‘ini anglash demakdir. Muayyan xalq tilining mazmun-u mohiyatini idrok etish shu xalqning tarixi-yu kelajagini idrok etish demakdir [1,82].

Til va madaniyatning o‘zaro munosabatlari ming yillik tarixga ega. Bu munosabatlarning tilda aks etishini tadqiq etuvchi yangi fan tarmog‘i lingvomadaniyatshunoslik sanaladi. Bu yo‘nalish jonli milliy tilda va til jarayonlarida namoyon bo‘ladigan moddiy va ma’naviy madaniyatni o‘rganadigan ijtimoiy fan [2,24]bo‘lib, lingvokulturema, madaniy konsept, madaniy an’analar, submadaniyat, lakunalar va boshqa birliklarni tadqiq qiladi. Hozirda konsept bo‘yicha ilmiy ishlar o‘zbek tilshunosligida ham salmoqli o‘ringa ega. Konsept kognitiv va lingvomadaniy birlik, tushunchaga nisbatan kengroq ma’nolarni anglatadi. Maqolamizda “Farzand” konseptining lingvomadaniy xususiyatlari, farzand bilan bog‘liq ayrim tushunchalarning etimologiyasi tadqiq qilingan.

Konsept mental tuzilma bo‘lib, til egalarining ongida bir-biriga o‘xshamagan tushunchalar va leksemalar bilan birga saqlanib turadi. **“Farzand”konsepti** bilan bog‘liq ayrim so‘zlar quyidagicha uyadoshlik hosil qiladi, ya’ni 1) go‘dak, chaqaloq, bola, avlod, zurriyot, nasl, bola-chaqa, bola-baqra, o‘g‘il, qiz, qizaloq, o‘g‘lon, uli, jiji/chichi/ninni, buvak (shevalarda) kabi otlar; 2) norasida (go‘dak), murg‘ak, mitti, kichik, jajji, ma’sum, mahmadona, shum (bola), yuvosh kabi sifatlar; 3) to‘ng‘ich, o‘rta, kenja kabi nisbiy sifatlar; 4) yo‘rg‘alamoq, emgachalamoq, yo‘rgaklamoq, farzand ko‘rmoq, farzand kutmoq, bola parvarish qilmoq, tarbiyalamoq, erkalamoq, uyg‘aymoq, dumalamoq, yig‘lamoq, o‘yin o‘ynamoq, rivojlanmoq kabi fe’llar; 5) xumpar, bo‘taloq, qo‘zichoq, toychoq, targ‘il kabi hayvon bolalari nomlari; 6) beshik, belanchak, alla, bolalar aravachasi, o‘yinchoq, qo‘g‘irchoq kabi buyumlar 7) tarbiya, axloq, odob kabi tushunchalar kishilar ongida shu tarzda namoyon bo‘ladi va nutqqa tayyor holda turadi.

Konseptlar o‘zi bir millatning tarixini, dunyoqarashi, mentalitetini, hududiy til koloritini, hissiyotlari va emotsiyalarini o‘zida jamlaydi. Konsept jamiyat taraqqiy etgan sari tilda va madaniyatdagi o‘zgarishlarni aks ettiradi.

“Farzand” konsepti bilan bog‘liq so‘zlarning etimologiyasiga e’tibor qaratsak, **farzand** – bola, o‘g‘il-qiz; nasl. Bitta ota-onadan dunyoga kelgan bola; o‘g‘il yoki qiz (ota-onaga nisbatan); bola [3,328]ma’nolarini anglatadi. Farzand so‘zi uslubiy betaraf

so‘z bo‘lib, asosan adabiy so‘zlashuv nutqida, sinonimlari esa badiiy uslub va shevalarda faol qo‘llanadi.

Sh. Rahmatullayev “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati”da farzand leksemasini shunday izohlaydi: “bu tojikcha ot “ota-onaning bolasi” ma’nosini anglatadi (ТЖРСБ 406); adabiy o‘zbek tilida shu tovush tarkibi bilan aytiladi va shunday yoziladi (ЎТИЛ, II, 295); so‘zlashuv tilida f tovushi p tovushiga almashtiriladi, ba’zan oxirgi d tovushi talaffuz qilinmaydi” [4,332].

Sputniknews.uz saytida prof. Y.Odilov “O‘zbekning o‘z so‘zlari” ruknida “bola-chaqa”, “bola-baqra” so‘zlarini izohlab bergan. **Bola-chaqa** “katta-kichik yoshdagi bolalalar”, “oila a’zolari, xotin va bolalar” ma’nolarini bildiradi. Maqolada chaqa so‘zining dastlab “go‘dak” ma’nosini bildirishi, turkman tilida yoki ayrim o‘g‘uz shevalarida ham chaqa so‘zi “go‘dak bola”ni anglatishi aytib o‘tilgan. **“Bola-baqra”** esa “katta-kichik bolalar” ma’nosi bildiradi, qadimgi turkiy tildabaqir fe‘lining bir necha ma’nosi bo‘lgan, shu ma’nolaridan biri “yig‘lamoq” ekanligi muallif sharhlagan. Xulosa qilib shu aytadiki, bola-baqra so‘zida dastlab “yig‘laydigan yoshdagi bola” ma’nosi ochiq ifodalangan, keyinchalik bu ma’no xiralashib, “katta-kichik bolalar”, “har xil yoshdagi bolalar” ma’nosi ustunvorlashgan [5].

E.Vohidov “So‘z latofati” kitobida **chaqa** so‘zini insonning bolasiga nisbatan qo‘llanishini izohlaydi, ya’ni tosh maydalab chaqa degan inson uchun hamma mayda narsalar chaqa bo‘ldi. Pul maydalab chaqa dedi. Mayda bolasini bola-chaqa dedi. Eng maydasi chaqaloq[6,15].

E.Shukorov “Boboso‘z izidan” kitobida esa **chaqa** so‘zini arziyas, mayda mazmuni emas, qimmatli ma’nosini bildirishini, chaqaloqni shu so‘zdan hosil bo‘lganligini aytib o‘tgan.

Go‘dak – yosh bola, chaqaloq. Emadigan, ko‘krakdan ajratilmagan, odatda bir yoshgacha bo‘lgan bola; chaqaloq [7,529]ma’nosini bildiradi. Chaqaloq so‘ziga nisbatan darajasi yuqori. **Chaqaloq** – yangi tug‘ilgan bola; go‘dak [3,465]. Ko‘rinadiki, “Farzand” konsepti voqelantiruvchi so‘zlar o‘z ichida ma’noni anglatish darajasi, uslubiy xoslanganligiga ko‘ra darajalanadi.

Jiji soʻzi k>ch>j hodisasi orqali kichik soʻzidan tugʻilgan: kichik>kichi:>chichi [8,57] shaklida fonetik oʻzgarishlarga uchrab, hozirda shevalarda faol qoʻllanadi. Vodiy hududida chaqaloqni chichi/jiji/nini nomlari bilan ataladi. Bu nomlar yangi tugʻilgan, hali yosh bolalarga nisbatan qoʻllaniladi.

“Farzand” konsepti **tirnoq, tuyoq, qarogʻ** kabi qism orqali butunni ifodalovchi soʻzlar orqali ham ifodalanadi. Ruscha qorachiq maʼnosidagi малчик soʻzini eslatadi. Biz oʻzimiz ham farzandimizni **qarogʻim**deymiz. Bolani koʻz qorachigʻiga tenglash deyarli barcha turkiy tillarga xos [6,59]. Badiiy matnda **chirogʻim** soʻzi “oilani chirogʻini yoquvchi”, “naslni davom ettiruvchi” bolaga nisbatan ishlatiladi.

“Hechqisi yoʻq, ishga pishasan, qorning toʻq boʻlsa, bas, **chirogʻim**”, deb aldab-suldab joʻnatardim men gumroh (Oybek “Bolalik xotiralarim” 28-b).

Badiiy asarlarda farzand obrazining xarakterini ochib berish uchun leksik-semantik va uslubiy-badiiy tasvir vositalaridan foydalaniladi. Oybekning “Bolalik xotiralarim” qissasida xuvvari, azamatcha, xumpar, tentak, shumtaka, oʻgʻilcha soʻzlari; tixirlik qilmoq, chuvvos solmoq, gʻillamoq, “paq-paq” oʻynamoq, agʻraymoq, gʻalva qilmoq, xarxasha qilmoq, ermak qidirmoq kabi feʼllari orqali bola obrazi gavdalanitirilgan.

– Hoy, yiqilib ketasan, **xuvvari!** – koyinadi bobom oʻrnidan bazoʻr turib, qoʻlimdan ushlaydi-da, uyga olib joʻnaydi (Oybek “Bolalik xotiralarim” 5-b).

Xuvvari soʻzi koʻp oʻrinda murojaat qilishda ishlatilgan va hazil aralash yengil soʻkish shakli: shumtaka, shayton, xumpar, xumsa kabi [3,419] maʼnolarini bildiradi. Qissada qoʻllangan soʻzlardan koʻrinadiki, asosan kattalar tomonidan yosh bolalarni yengil soʻkish, erkalash uchun shunday soʻzlar qoʻllangan.

Yoki boshqa asarlarda tentagim, erkatoyim, podshoyim, qandak oʻrigim, ona qizim, ota oʻgʻil, kichkintoyim, mittivoyim, arzandam, merosxoʻrim kabi erkalash soʻzlari orqali obrazlarning his-tuygʻulari koʻrsatilgan. Oʻz xalqi bolajon, bu xususiyat kundalik turmushda ishlatiladigan soʻzlarida ham aks etgan.

– Qayoqlarda yurgan eding, bolam? Ko‘zim ochiq paytlarda qayoqlarda eding, tentagim? (S.Ahmad “Jimjitlik” 6-b). Ota-onalar **tentagim** deb murojaat qilganida o‘z bolasiga kuyinish, achinish va suyishini namoyon qilgan.

“Farzand” konsepti farzand komponentli maqollarda ham aks etgan. “Odobli o‘g‘il – ko‘kdagi yulduz, Odobli qiz yoqadagi qunduz”, “Yaxshi bola yog‘ keltirar, Yomon bola dog‘ keltirar”, “Qizim uyda, qilig‘i tuzda”, “Tulpordan tuyoq qolar, Shunqordan qiyoy qolar”, “Bolasiz xotin sumakka to‘ymas” kabi maqollar orqali biz uchun milliy madaniyat, farzand tarbiyasi va odob-axloq bosh mezon ekanligini ko‘rish mumkin.

“Qazisan, qartasan, asl zotingga tortasan”, “Olmaning tagiga olma tushadi”, “Nima eksang, shuni o‘rasan”, “Otning ichi qartadir, asl zotiga tortadir” kabi majoziy ma‘noga ega maqollarda ham farzand tushunchasi aks etgan. Ota-bolalarning xarakteri, nasl-nasabi va yurish-turishi zurriyotlarga o‘tishi tasvirlangan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, “Farzand” konseptining badiiy matn takomilida alohida o‘ringa ega. “Farzand” konsepti leksik qatlamning katta qismini o‘z ichiga oladi. Farzand ma‘nosi bildiruvchi leksemalar milliy an‘ana va urf odatlar, maqollar, metafora, o‘xshatish va hatto ko‘p o‘rinlarda frazeologizmlar tarkibida ham uchraydi. “Farzand” konsepti hosil qilgan so‘zlar etimologiyasida “kichik, mayda” semalari aks etgan hamda bu konsept lingvomadaniyatshunoslikning asosiy tadqiqot obyektlaridan biri sanalmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 82.
2. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. Darslik. – Toshkent, 2019. –В. 24.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. 4-ж. – Б. 328.
4. Раҳматиллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати Ш. –Тошкент: Университет, 2009. –Б. 232